

Examen VWO

2023

tijdvak 2
tijdsduur: 3 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 23 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 46 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Opiaten in de Verenigde Staten

De Verenigde Staten (VS) hebben al jaren te maken met een opiatencrisis. Opiaten zijn legale pijnstillers die worden voorgeschreven na zware operaties of bij ernstige ziektes die hevige, chronische pijn veroorzaken. Het nadeel van opiaten is dat ze verslavend zijn. In de VS schrijven artsen sinds de jaren '90 veel opiaten voor. Inmiddels zijn miljoenen Amerikanen verslaafd aan deze pijnstillers, met verregaande gevolgen. Zo zijn sommige opiaatverslaafden hun baan en huis kwijtgeraakt, of ze verwaarlozen hun kinderen. Bovendien is een half miljoen Amerikanen gestorven aan een overdosis. Over wie verantwoordelijk is voor deze opiatencrisis, lopen de meningen uiteen. Er wordt zowel gewezen naar hebzuchtige farmaceuten en de vrije markt als naar de opiaatverslaafden zelf. Volgens journalist Patrick Radden Keefe ligt de verantwoordelijkheid bij farmaceuten die zich gewetenloos verrijken met de verkoop van opiaten. De farmaceutenfamilie Sackler misbruikte volgens hem de verslavende werking van opiaten om een miljardenwinst te maken. Volgens anderen kun je dit de Sacklers niet kwalijk nemen. Zij handelen immers volgens de regels van de vrije markt: niet de Sacklers, maar de Amerikaanse medicijnmarkt is verantwoordelijk voor de opiatencrisis. Volgens de Sacklers zelf verdienen zij hun geld op een eerlijke manier met wettelijk goedgekeurde pijnstillers die goed werken. Verslaving is volgens hen het gevolg van verkeerd gebruik van de pijnstillers. En de mensen die deze pijnstillers nemen, zijn zelf verantwoordelijk voor hoe ze met hun medicijnen omgaan.

- 3p 1 Geef aan wat de neoklassieke economische opvatting over hebzucht als aanjager van economische ontwikkeling inhoudt. Leg vervolgens uit dat het standpunt van de Sacklers over verantwoordelijkheid te verdedigen is vanuit deze neoklassieke opvatting. Geef tot slot vanuit de verslaafde gebruikers een argument **tegen** de neoklassieke opvatting van de Amerikaanse medicijnmarkt, met het begrip 'autonomie'.

De Sacklers stuurden, ondanks de verslavende werking van de pijnstillers, vertegenwoordigers naar artsen om hen met reizen en diners te verleiden meer pijnstillers voor te schrijven aan patiënten met chronische pijn. Succesvolle vertegenwoordigers kregen hoge bonussen, ook als uit verkoopanalyses bleek dat er artsen waren die zo veel pillen per week uitschreven dat patiënten wel verslaafd moesten zijn geraakt. Volgens Keefe blijkt uit deze agressieve manier van reclame maken voor hun verslavende pijnstiller dat de Sacklers uit waren op eigen gewin. Immanuel Kant zou deze handelwijze van de Sacklers onvrij noemen. De goede wil is volgens hem het grondprincipe van ons handelen.

- 1p 2 Leg uit dat de goede wil volgens Kant een absolute waarde is.
- 1p 3 Leg uit dat de Sacklers volgens Kant **niet** gehandeld hebben volgens de specifieke eis van de wetsvorm van het goede handelen.

Keefe beschrijft dat de Amerikaanse overheidsinstantie die medicijnen goedkeurt, is beïnvloed door de Sacklers. De inspecteur die de pijnstillers van de Sacklers goedkeurde, kreeg daarna een fantastische baan bij de Sacklers. Achteraf bleek dat hij tijdens de goedkeuringsprocedure meeschreef aan de bijsluiter, waarin staat dat de pijnstillers bij lage dosering niet verslavend is. Daarbij was informatie achtergehouden:

tekst 1

In een van de klinische studies [...] met patiënten [...] meldden twee van de zeven proefpersonen dat ze ontwenningssymptomen kregen als ze stopten met het nemen van zelfs lage doses van het medicijn. Toch beweert de bijsluiter [...] dat patiënten met doses van 60 mg of lager onmiddellijk kunnen stoppen zonder bijwerkingen.

bron: Patrick Radden Keefe, Het pijnstillersimperium, 2021

Keefe oordeelt dat de claim van de Sacklers dat 'hun opiaat niet verslavend is bij lage dosering' niet waar is.

- 1p 4 Leg met tekst 1 uit dat de claim van de Sacklers niet waar is, maar volgens het logisch positivisme van de Wiener Kreis in principe wel wetenschappelijk is.

Keefe suggereert bovendien dat er bij de goedkeuring van het opiaat niet is voldaan aan de eis van waardevrijheid. Naast 'waardevrijheid' wordt er in de wetenschapsfilosofie ook gesproken van 'waardegebondenheid'.

- 2p 5 Geef weer wat het begrippenpaar 'waardevrijheid en waardegebondenheid' inhoudt. Geef vervolgens met dit begrippenpaar kritiek op het goedkeuren van het opiaat van de Sacklers.

Alasdair MacIntyre zou wijzen op het gebrek aan deugden binnen het bedrijf van de Sacklers.

Volgens MacIntyre kunnen praktijken zonder deugden de corrumperende macht van instituties niet weerstaan.

- 2p 6 Leg dit uit voor het bedrijf van de Sacklers als institutie, met:
- MacIntyres onderscheid tussen interne en externe goederen, en
  - **een** van MacIntyres deugden.

MacIntyre gebruikt in zijn opvatting over praktijken de opvattingen van Aristoteles over deugd en geluk.

- 2p 7 Leg uit dat MacIntyre met zijn opvatting over praktijken het deugdbegrip van Aristoteles actualiseert. Ga daarbij in op:
- Aristoteles' opvatting dat deugzaamheid uitsluitend bereikt kan worden binnen de polis, en
  - Aristoteles' opvatting dat de volkomen deugd **niet** is weggelegd voor de massa.

Als je ervan uitgaat, zoals de Sacklers doen, dat mensen zelf verantwoordelijk zijn voor verslaving, dan zou je de opiatencrisis kunnen oplossen door patiënten met chronische pijn consumptief weerbaar te maken. Een andere manier om de crisis op te lossen is het inperken van de neoliberale marktlogica van de medicijnmarkt, bijvoorbeeld door agressieve reclame voor verslavende medicijnen te verbieden.

Joan Tronto wijst op twee tegengestelde visies op zorg en de vrije markt: de visie dat de kwaliteit van zorg beter wordt door de vrije markt en haar eigen visie dat de vrije markt schadelijk is voor de kwaliteit van de zorg.

- 4p 8 Verdedig **beide** visies met pijnstillers als voorbeeld. Beargumenteer vervolgens met welk van deze twee visies op zorg en de vrije markt jij het eens bent. Gebruik daarbij:
- een opvatting over consumptieve weerbaarheid van patiënten die verslavende medicijnen krijgen voorgeschreven, en
  - een opvatting over het begrenzen van de neoliberale marktlogica op de medicijnmarkt.

De Sacklers en hun bedrijf zijn in de loop der jaren veelvuldig aangeklaagd door artsen, ziekenhuizen, apothekers en verschillende Amerikaanse staten. Die rechtszaken zijn jarenlang voor enkele miljoenen of zelfs miljarden geschikt. Dat betekent dat de Sacklers nooit juridisch zijn veroordeeld voor het veroorzaken van verslavingen aan hun pijnstillers en sterfgevallen door overdoses, hoewel de juridische pogingen tot een veroordeling nog steeds worden ondernomen.

De juridische afdeling van het bedrijf van de Sacklers is gigantisch en bestaat uit de beste en duurste advocaten van het land. Het bedrijf past in het Angelsaksische model van de vrije markt.

- 1p 9 Beargumenteer met het onderscheid tussen recht en moraal of het Angelsaksische model volgens jou een goede invulling is van de vrije markt. Gebruik hierbij het voorbeeld van het bedrijf van de Sacklers.

Opgave 2 Donuteconomie

De afgelopen eeuw was het economisch denken vooral gericht op groei. De groei van het bruto nationaal product (bnp) gold als belangrijkste maatstaf voor een gezonde economie en politici beloofden hun kiezers via economische groei meer welvaart voor iedereen. De vooronderstelling daarbij was dat de vrije markt zou leiden tot het goede leven. Volgens Karl Marx staat de vrije markt op gespannen voet met het goede leven.

- 2p 10 Leg met de rol van het kapitaal uit dat volgens Marx de vrije markt:
- gericht is op economische groei, en
  - die groei op gespannen voet staat met het goede leven.

Kate Raworth is een bekende en veelbesproken econoom. Volgens haar leidt het model van economische groei tot grote problemen: de groeiende welvaart komt maar toe aan een klein deel van de wereldbevolking en ongelimiteerde groei put de aarde uit. Zij introduceert als alternatief het donutmodel:

tekst 2

Het doel voor de 21e eeuw moet zijn om binnen de grenzen van de planeet te voorzien in de behoeften van iedereen. En dat lijkt een beetje op een donut.

Niemand mag zonder bestaansmiddelen in dat gat in het midden van de donut belanden. Het mag niemand ontbreken aan [de basisvoorzieningen] eten, zorg, onderwijs, huisvesting, politieke inspraak en inkomen. Maar we mogen ook niet doorschieten tot voorbij de buitenste korst en klimaatcrisis, oceaanzuivering en verlies aan biodiversiteit veroorzaken.

bron: *brainwash.nl*, *Waarom de economie niet alleen om groei draait*, 2018

Martha Nussbaum heeft kritiek op het bnp als criterium voor het goede leven en stelt als alternatief de *capabilities approach* voor. Van de andere kant is vanuit de dimensies van het goede leven ook kritiek mogelijk op deze *capabilities approach*.

3p 11 Geef Nussbaums kritiek weer op het bnp als criterium voor het goede leven.

Geef vervolgens met tekst 2 een overeenkomst tussen Nussbaums *capabilities approach* en Raworths donutmodel.

Geef tot slot vanuit Raworths donutmodel met de dimensie natuur een kritiekpunt op Nussbaums *capabilities approach*.

Raworth benadrukt dat de economie 'regeneratief van opzet' moet zijn om binnen de grenzen van de planeet te blijven.

tekst 3

Die economie moet ook niet destructief, maar regeneratief van opzet zijn. Een economie die in samenspel werkt met de cycli van de levende aarde, die op zonne-energie draait en weet dat afval uit het ene proces voedsel is voor een ander proces.

bron: brainwash.nl, Waarom de economie niet alleen om groei draait, 2018

Bruno Latour heeft kritiek op het subject-objectschema. Deze kritiek is volgens hem van toepassing op de huidige verhouding van de mens tot de natuur. Hoewel Raworth met haar regeneratieve economie deels tegemoetkomt aan de kritiek van Latour, blijft die kritiek nog steeds mogelijk.

1p 12 Beargumenteer dat Latours kritiek op het subject-objectschema ook gebruikt kan worden als kritiek op Raworths regeneratieve economie.

Martin Heidegger maakt ten aanzien van de natuur een onderscheid tussen de natuur als bestelbaar bestand en de natuur als *physis*.

2p 13 Geef weer wat dit onderscheid inhoudt.

Beargumenteer vervolgens met dit onderscheid of Raworths regeneratieve economie volgens jou een duurzame relatie tussen mens en natuur kan opleveren.

Volgens Raworth werd in de economische wetenschap van de twintigste eeuw de mens geportretteerd als 'homo economicus': een op zichzelf gericht, berekenend, concurrerend en onverzadigbaar wezen. Dit mensbeeld vormt de basis voor het economische model gericht op groei. Raworth stelt dat een nieuw verhaal nodig is, gebaseerd op een nieuw mensbeeld. Een van de onderdelen van dat verhaal is een nieuwe kijk op wat de maatschappij is:

tekst 4

Ongeacht of het nu gebeurt door middel van lokale sportverenigingen of internationale festivals, feit is dat we normen, regels en relaties creëren die ons in staat stellen om met elkaar samen te werken en op elkaar te bouwen. Deze connecties zorgen voor sociale cohesie en voorzien in fundamentele menselijke behoeften als participatie, ontspanning, bescherming en het gevoel ergens bij te horen. [...]

Het is duidelijk dat de levendigheid van een economie afhankelijk is van het vertrouwen, de normen en de wederkerigheid die binnen een maatschappij worden gekoesterd.

bron: Kate Raworth, Donuteconomie, 2017

Het mensbeeld van de homo economicus kan in verband gebracht worden met een atomaire vrijheidsopvatting.

Georg Hegel bekritiseert deze vrijheidsopvatting met een analyse van de burgerlijke maatschappij als specifieke sfeer van de zedelijkheid.

3p 14 Leg met tekst 4 Hegels opvatting uit dat vrijheid niet verwerkelijkt kan worden zonder de burgerlijke maatschappij.

Geef vervolgens weer wat Hegels begrip van *Anerkennung* inhoudt.

Beargumenteer tot slot of een mensbeeld gebaseerd op Hegels begrip van *Anerkennung* volgens jou leidt tot een ander economisch model dan het model gericht op groei dat is gebaseerd op het mensbeeld van de homo economicus.

Raworth vindt dat de sociale kant van mensen actief gestimuleerd moet worden. Ze pleit voor het gebruik van *nudges*, kleine prikkels om mensen in de richting van gewenst gedrag te duwen. Ze geeft het voorbeeld van het stimuleren van milieubewust gedrag door borden bij het tankstation die oproepen tot het controleren van de bandenspanning. Op het ene bord stond dat de juiste bandenspanning leidt tot kostenbesparing, op het andere stond dat dit beter is voor het milieu. De eerste oproep leidde niet tot gedragsverandering, de tweede wel.

Raworth trekt uit dit soort voorbeelden de conclusie dat we mensen niet moeten aanspreken op hun rationele eigenbelang, maar op hun intrinsieke motivatie voor een algemeen belang.

Foucaults opvatting van macht is gebaseerd op de wijze waarop moderne instituties macht uitoefenen.

2p 15 Geef met Foucaults opvatting van macht:

- een argument **voor** Raworths opvatting dat intrinsieke motivatie voor een algemeen belang actief gestimuleerd moet worden, en
- een argument **tegen** Raworths opvatting dat intrinsieke motivatie voor een algemeen belang actief gestimuleerd moet worden.

Opgave 3 Hoe de mens een batterij werd

Een paar jaar geleden lanceerde Adidas de reclame *I am positive energy*. Een filmpje toont twee sportende vrouwen die energiek door een stad rennen en een vrouw die vol overgave staat te dansen op straat. Op een affiche dat bij de campagne hoort, kijkt een vrouw in sportkleding stoer de camera in. Op een ander affiche staat een hardloopschoen afgebeeld, klaar om mee weg te rennen. Volgens sommigen gaat de campagne niet alleen over sport, maar wil Adidas hiermee ook een sterk vrouwbeeld neerzetten.

De reclame van Adidas kan worden opgevat als een voorbeeld van markteconomische spiritualisering, die twee implicaties kent.

- 1p 16 Beargumenteer met **een** van deze twee implicaties van markteconomische spiritualisering of de Adidas-reclame volgens jou een goede bijdrage aan zingeving is.

In onze tijd is het begrip 'energie' centraal komen te staan. Dit is terug te zien in een veelgebruikte metafoor: de mens als oplaadbare batterij. Veel mensen willen levenslustig, energiek en enthousiast zijn, en om dit te bereiken proberen zij zich op te laden met energydrinks, vitaminepillen en superfoods. Na een tegenslag doen ze nieuwe energie op met yoga, povernaps en hardlopen.

Volgens Nussbaum wordt het menselijk leven gekenmerkt door kwetsbaarheid. Zij onderscheidt twee strategieën voor de omgang met kwetsbaarheid.

- 2p 17 Beargumenteer of de metafoor van de mens als oplaadbare batterij volgens jou past bij het goede leven, met:
- een strategie van Nussbaum voor de omgang met kwetsbaarheid, en
  - een definitie van zin die ingaat op kwetsbaarheid.

De nadruk op energie is kenmerkend voor de huidige prestatimaatschappij. Volgens sommigen is de prestatimaatschappij de oorzaak van het grote aantal mensen met een burn-out. Bij een burn-out raakt iemand lichamelijk en geestelijk uitgeput of opgebrand door langdurige stress.

Wie in een prestatimaatschappij zijn vrijheid probeert te verwerkelijken via de vrije markt, stuit daarbij op een paradox.

- 1p 18 Leg met het begrip 'individualiserende ideologie' uit dat deze paradox een toename van het aantal burn-outs kan verklaren.

Herstellen van een burn-out in de context van de prestatie maatschappij betekent voor veel mensen een zoektocht naar meer autonomie. Hierbij maakt het verschil of je bijvoorbeeld uitgaat van autonomie als rationele bepaling van plichten of van autonomie als authenticiteit.

3p 19 Geef de opvatting van autonomie als de rationele bepaling van plichten weer.

Geef vervolgens de opvatting van autonomie als authenticiteit weer.

Beargumenteer tot slot met een afweging van deze twee opvattingen van autonomie vanuit welke opvatting herstel van een burn-out in een prestatie maatschappij volgens jou het best mogelijk is.

Volgens de hedendaagse filosoof Byung-Chul Han gaat achter onze obsessie met energie en presteren een grote onzekerheid schuil. Omdat het geloof in een hiernamaals bij veel mensen is verdwenen, is in onze tijd het besef van eindigheid steeds definitiever geworden. Veel mensen hebben het gevoel dat alles in dit leven moet gebeuren. Hierdoor schieten we volgens Han in een nerveuze hyperactiviteit.

Ook Friedrich Nietzsche ziet dat de mens altijd maar hyperactief bezig is en schrijft in zijn aforisme 'het gebrek van de bezigen':

tekst 5

De bezigen ontbreekt het gewoonlijk aan een hogere activiteit [...], in dat opzicht zijn ze lui. [...] De bezigen rollen als een rollende steen, even dom als mechanica.

bron: Friedrich Nietzsche, Menselijk, al te menselijk, 1878

In tegenstelling tot de 'bezigen' uit tekst 5, heeft de Übermensch volgens Nietzsche het nihilisme overwonnen. Dit idee van de Übermensch is van invloed geweest op de ontwikkeling van de westerse cultuur.

2p 20 Leg uit dat het idee van de Übermensch invloed heeft gehad op de westerse cultuur, met:

- Nietzsches opvatting van nihilisme, en
- Nietzsches voorbeeld van 'de bezigen'.

De middeleeuwse theologale deugden geloof, hoop en liefde kunnen mogelijk een tegenwicht bieden aan de door Han beschreven ervaring van definitieve eindigheid in de hedendaagse hyperactieve prestatie maatschappij.

2p 21 Leg met **een** van de drie theologale deugden het verschil uit tussen de benadering van arbeid in de prestatie maatschappij en in het protestantisme.

Beargumenteer vervolgens met **een** van de drie theologale deugden of deze deugd volgens jou een tegenwicht kan bieden aan de ervaring van definitieve eindigheid die Han beschrijft.

De ervaring van definitieve eindigheid van de hedendaagse mens, wordt volgens Han nog versterkt door oorlogen en klimaatproblemen. Hierdoor twijfelen steeds meer mensen volgens Han aan het voortbestaan van de mens als soort en aan de toekomst van de aarde.

Hannah Arendt bekritiseert de hoopvolle toekomstverwachtingen van Marx, die hij baseerde op het ideaal van de *animal laborans*. Arendt pleit voor een herwaardering van werken. Mogelijk kan een herwaardering van werken een tegenwicht bieden aan de ervaring van definitieve eindigheid die Han beschrijft.

Arendt maakt een onderscheid tussen arbeiden, werken en handelen.

3p 22 Leg uit dat arbeiden volgens Arendt dominant is geworden in de moderne consumptiemaatschappij.

Beargumenteer vervolgens of een herwaardering van werken volgens jou een tegenwicht kan bieden aan de ervaring van definitieve eindigheid die Han beschrijft, met:

- een voorbeeld van ‘werken’, en
- jouw oordeel over Arendts kritiek op Marx’ ideaal van de *animal laborans*.

De hyperactieve samenleving waarin we leven, maakt ons volgens Byung-Chul Han eenzaam. Door de overmaat aan prikkels, informatiebrokjes en prestatie-eisen raakt onze aandacht versnipperd. Hierdoor lukt het ons niet meer om ons te verdiepen in de ander tegenover ons.

Charles Taylor beschrijft de supernova van zingeving. Deze supernova kan leiden tot meer eenzaamheid. Volgens Taylor kan agapè-liefde zorgen voor meer aandacht voor elkaar.

2p 23 Leg uit dat de supernova van zingeving die Taylor beschrijft de eenzaamheid kan versterken.

Leg vervolgens uit dat *agapè*-liefde volgens Taylor de aandacht voor elkaar kan bevorderen.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.